

KUBBEALTI AKADEMİSİ KÜLTÜR VE SANAT VAKFI

OSMANLI DEVLETİ'NİN 700. KURULUŞ YILDÖNÜMÜ

100 YAŞINDA BİR OSMANLI
EKREM HAKKI AYVERDİ
ve
OSMANLI MİMÂRİSİ

SEMPOZYUM

4 Aralık 1999
ANKARA

Yayına hazırlayan
Ayşe Yıldız TOPUZ

ANKARA - 2002

Türk Câmi Mîmârîsinde Mekân Gelişmesi ve Ayasofya Mes'elesi

Prof. Dr. Halûk Karamağralı*

Umûmiyetle Klâsik Osmanlı câmilerinin Ayasofya'dan alınan ilhamla, hattâ onu taklit gayreti ile meydana getirildiği yolunda bir kanaat yaygındır. Beyazıd ve Süleymâniye câmilerinde, Ayasofya'da olduğu gibi, merkezî bir kubbeye kible mihveri üzerinde iki yarım kubbe eklenmesi bu düşünceye kaynak teşkil etmiş; hattâ bu şemanın kullanılışı "Ayasofya Plânının İslâmîleştirilmesi" olarak görülmüştür. Türk câmi mîmârîsinde XI. Yüzyıldan itibaren kullanılan muhtelif plân şemaları ve bunların kendi içindeki gelişme merhaleleri; bilhassa Anadolu Selçuklu devri ile klâsik Osmanlı devri arasında bir köprü olan ve Osmanlıların İstanbul'un fethinden önceki eserlerini de içine alan Batı Anadolu'daki beyliklerin mîmârîlerinde görülen yenilikler ve hamleler bilinmeden ve mekân gelişmesi bakımından değerlendirilmeden klâsik Osmanlı câmilerinde erişilmiş bulunan ve Selimiye'de zirveye varan mekân ve kitle yekpâreliğini îzah imkânı yoktur. Klâsik Osmanlı câmilerini Ayasofya'ya bağlamak Türk câmi mîmârîsinde kullanılan plân tiplerinin kaynaklarını, gelişme safhalarını tahlîlî olarak araştırmamaktan doğmaktadır.

Merkezî kubbeli ilk câmiler Karahanlıların eseridir. XI. Yüzyılın başından kalan Hazar Câmii, ortadaki daha geniş olmak üzere üç sahna ayrılan kare plânlı bir yapıdır (1. şek.). Orta sahnın ortası, dört ayağa oturan bir kubbe ile kubbenin dört yanı tonozlarla, köşelerdeki kör mekânlar da küçük birer kubbe ile örtülmüştür. Plâni ve strüktürü ile Hazar Câmii, geniş ve toplu mekân bakımından, Edirne'deki Eski Câmiden (2. şek.) daha ileri bir safhaya, ondan dörtyüz sene evvel erişmiştir. Hazar Câmiiinde Şehzâde Câmiiinin (3. şek.) prototipini görmek mümkündür.

* Emekli öğretim üyesi

XI. yüzyılın sonundan veya XII. Yüzyılın başından kaldığı umûmiyetle kabûl edilen Merv şehrinin yakınındaki Talhatan Baba Câmiiinde (4.Şek.) kibleye dik üç sahna ayrılan, enlemesine dikdörtgen şeklinde düzenlenmiş bir plânla karşılaşılıyor. Geniş olan orta sahnın, ikisi kible duvarına, ikisi mukabil cihetteki duvara bağlı, ikisi de ortada serbest olan altı ayağa tromplarla oturan bir kubbe; dar olan yan sahnalar ise, kible istikametinde birbirine eklenen ikişer çapraz tonozla örtülmüştür. Burada geniş orta sahnı bütünü ile örtmekte olan merkezî kubbe, mekân gelişmesinde Selimiye'ye (5. şek.) varacak olan ayrı bir yolun başlangıcıdır. Bu şemanın Silvan Ulu Câmiiinde (6. şek.), Manisa Ulu Câmiiinde (7. şek.) adım adım gelişerek Üç Şerefeli Câmii (8. şek.) doğurduğunu göreceğiz.

Gazneliler Leşkeri Bazar'daki Ulu Câmide aynı şemayı kullanmışlar; muhtemelen ihtiyacı karşılamadığı için, mekâmı iki yana yedişer sahnın ilâve ederek genişletmişlerdir (9. şek.).

Büyük Selçuklular da, esas olarak, aynı harim şemasını örnek almışlar; ancak, kubbeli kısmın önüne avluya açılan bir eyvan eklemişlerdir (10. şek.). Karahanlıların ribatlarda kullandığı eyvanı, Selçuklular çok benimsemiş ve kervansaraylardan başka diğer yapı türlerinin de esas elemanlarından biri olarak kullandıkları gibi, Talhatan Baba Câmiiinin plânı ile de kaynaştırarak ve harîmin önünde büyük bir avlu ve avlunun diğer üç yanının ortasına da birbirine revaklarla bağlı üç eyvan daha yerleştirerek İsfahan, Ardistan ve Zevvare'de en belirgin örneklerini gördüğümüz merkezî kubbeli, eyvanlı ve avlulu büyük cum'a câmilerini meydana getirmişlerdir. Selçuklular kubbeli ve eyvanlı harîm şemasını Anadolu'ya da getirmişler ve yaygın olarak kullanmışlardır. Ancak, Büyük Selçuklu Mescid-i Cum'alarının plân şeması Anadolu'da bir değişikliğe uğramış; revaklı ve eyvanlı avlu küçültülerek üstü örtülmüş, yâni harîme dahil edilmiş; orta sahna avluyu temsilen, altında bir şadırvan bulunan bir aydınlık feneri yerleştirilmişti (11.şek). Avlunun açık olarak bırakılması ve harîmin bir duvarla ayrılmaksızın doğrudan avluya açılması ile Büyük Selçuklu câmilerinin yakın bir benzeri olan Malatya Ulu Câmii İran ve Anadolu arasında bir ara tip teşkil eder (12 şek.).

Anadoluda bilinen en eski örnekleri XII. yüzyılın ilk yarısına inen bu şemanın en tipik örneği Kayseri Ulu Câmîdir (13. şek.). Burada, orta sahında, mihrap önünde bir kubbe, onun kuzey tarafında bir eyvan ve bu eyvanın açıldığı, sonradan şadırvanı ve feneri kaldırılarak sağır bir kubbeye örtülmüş olan avlu mâhiyetindeki kısmın diğer üç yanındaki mekânların tanzimi de Büyük Selçuklu câmilerindeki dört eyvanlı plânu hatırlatmaktadır. Şüphesiz buradaki söz konusu mekânlar artık bir eyvan fonksiyonunda değildir. Bunları bir mîmârî geleneğin hatırası olarak değerlendirmek lâzımdır. Kayseri Ulu Câmii kible istikametinde uzanan dikdörtgen bir kitle arz eder. Bu şemayı, Erzurum Ulu Câmîinde (14. şek.) olduğu gibi, enlemesine dikdörtgen bir mekânda da buluyoruz.

Uzun mihverî hangi istikamette olursa olsun, bu tipin en muhteşem örneği Divriği'deki Ulu Câmîdir (11. şek.). Burada yan sahnın diğer benzerlerinde olduğu gibi dikine veya enlemesine uzanan beşik tonozlarla değil, ayaklar dört taraftan birbirine ve duvarlara kemerlerle bağlanarak aralarında kalan dikdörtgen bölmeler değişik yıldız tonozlarla örtülmüştür.

Bu plânın Erzurum Ulu Câmîindeki (12. şek.) gibi enlemesine düzenlenmesi ve dikdörtgen bölmelerin kareye çevrilerek yıldız tonozlar yerine kubbelerle örtülmesi hâlinde, mihverlerin kesiştiği yerdeki şadırvanı ve feneri ile, Bursa Ulu Câmîinin (15. şek.) ortaya çıkıverdiğini görürüz.

Bu hamlenin bir adım ilerisi Edirne'deki Eski Câmîdir (16. şek.). Eski Câmide Bursa Ulu Câmîindeki oniki ayak dörde, beş sahnın da üçe indirilmiş; fakat kubbe çapları takriben 9.60 m.den 13 m.ye çıkarılmıştır. Böylece, enlemesine mekân kareye çevrilmiş ve üç sahnı klâsik Osmanlı câmîinin ana şeması teşekkül etmiştir.

Mîmâr Azadlı Sinan, Fâtih Câmîinde (17. şek.) Edirne'deki Eski Câmîin plânından hareketle, yan sahnınlardaki üçer kubbeyi muhafaza ederek orta sahnı takriben bir misli açmış; Eski Câmide kuzeydeki ve ortadaki iki küçük kubbenin yerine 26 m. çapında büyük bir kubbe yerleştirmiştir. Mihrap önünde kalan, yan sahnınlardaki küçük kubbelerin çapı derinliğinde ve merkezî kubbenin çapı genişliğindeki sâha, ancak, bağlanacağı merkezî kubbenin çapında bir yarım kubbe ile örtülebilir

ki, Azadlı Sinan da bunu yapmıştır. Bu merhaleden sonra doğrudan doğruya merkezi kubbenin diğer üç yanına da birer yarım kubbe yerleştirilmesi, yâni, şehzâde câmiinin (18. şek.) plân şemasına geçilmesi beklenirdi. Yapılması gereken iş, yeni bir câmide merkezi kubbenin dört yanına yarım kubbelerin inşasından ibâretti. Fakat gelişme böyle olmamış; Mimâr Yâkub Şah b. Sultan Şah İstanbul'daki Beyazıd Câmiinde (19. şek.), Fatih Câmiinin plânını simetrik hâle getirerek merkezî kubbenin kuzey tarafına da bir yarım kubbe ve tabiatıyla yan sahnalara da birer küçük kubbe eklemekle iktifa etmiştir. Görüldüğü üzere Beyazıd Câmiinin plânı, hattâ, doğu ve batı yanlarında fil ayaklarının arasına konulan ve yan sahnaları orta sahından ayıran birer sütun dahi, aynen Fatih Câmiinden alınmıştır. Sâdece şema benzerliğine dayanarak Beyazıd Câmiinin Ayasofya (20. şek.) – Ayasofya örnek tutularak meydana getirildiğini ileri sürmek, Türk câmi mîmârîsinin belli bir çizgide adım adım devam eden gelişme seyrine ve Fâtih Câmi ile Beyazıd Câmi arasındaki münâsebete dikkat etmemekten kaynaklanan bir yanıdır. Beyazıd Câmi ile Ayasofya arasındaki benzerlik, Türk Câmi mîmârîsinin kendi gelişme seyri içinde bir noktada Ayasofya'nın ana şeması ile buluşmasıdır ve tesadüfidir. Yâni Ayasofya olmasaydı dahi, Beyazıd Câmi bu şemada yapılacaktı. Nitekim bu gelişme seyri içinde Mimar Sinan Şehzâde Câmiinde Beyazıd Câmiindeki yan sahnaların ortasında yer alan iki küçük kubbe yerine birer yarım kubbe koyarak harfîmi dört fil ayağına oturan bir tam ve dört yarım kubbeli bir sistemle örtmüş ve bu istikametteki gelişmeyi nihâit noktasına erdirmişdir. Bundan sonrası, yan sahnaları ve yarım kubbeleri de kaldırmak ve bütün mekânı tek kubbe ile örterek yekpâreleştirmektir ki, bu biraz aşağıda ele alacağımız başka bir yoldan süregelen bir gelişme ile erişilecek olan son noktadır (5. şek.). Bu zincirin birbirine eklenen halkalarını sıralamadan önce, Ayasofya'nın Süleymâniye'ye tesiri iddiasını ele almak gereğini duyuyoruz.

İç mekân bütünlüğü bakımından çok ileri bir safhayı teşkil eden Şehzâde Câmiinden sonra Sinan'ın bir tam, iki yarım kubbeli plân şemasına dönmesi izâhı kolay olmayan bir meseledir (21. şek.). Ancak, burada fonksiyona uygun mekân bütünlüğü, stürüktür, form, frontalite proporsiyon ilh. gibi mîmârînin esasına taallûk eden prensiplerle

bağdaşmasına imkân olmayan “Ayasofya’nın tesirinde kalmak” veya “Ayasofya ile yarışmak” gibi mimarlık dışı düşüncelerin söz konusu olmayacağı âşikârdır. Bu meseleye mâkul îzahlar bulabilmek için Sinan’ın içinde bulunduğu, şartları, mîmârî ile ilgili bütün konularda eriştiği seviyeyi, yapmakta olduğu araştırmaları, eserlerinin kronolojik sıralanmasından sezilmesi, anlaşılması mümkün olan ileriye müteveccih tasavvurlarını, patronaj meselesini, külliye tanzîmini ve Süleymâniye Câmîinin, merkezini teşkil ettiği külliye ve bu külliye ile de çevrenin ve şehrin âhenkli imtizâcını bir arada dikkate almak ve değerlendirmek lâzımdır. Sinan Şehzâde Câmîinden sonra, ideal olan geniş ve toplu bir iç ve dış mekân için yeni plân şemaları ve strüktür araştırmalarını sürdürürken Süleymaniye’ye başlamak durumunda kalmıştır. Kanaatimizce burada Şehzade Câmîini tekrarlamamak için Beyazıt Câmîinin şemasını seçmiş; onun mekân bütünlüğündeki zaaflarını gidermenin yanısıra, çevre ile organik bir bütün teşkil edecek büyük bir külliyenin kurulması, strüktür-form münâsebeti, cephe ve proporsiyon meseleleri ile frontalitenin tamamen kırılması; akustik ve hava cereyanlarının tanzimi gibi yapı fiziği ile alâkalı problemleri halletmiştir. Biz Süleymaniye’yi bir şaheser olmasına rağmen iç mekân meselelerinde bir merhale olmaktan çok, o vakte kadar bir za’f olarak kalan bir takım mimari meselelerin çözümlere ulaştırıldığı bir eser olarak değerlendiriyoruz.

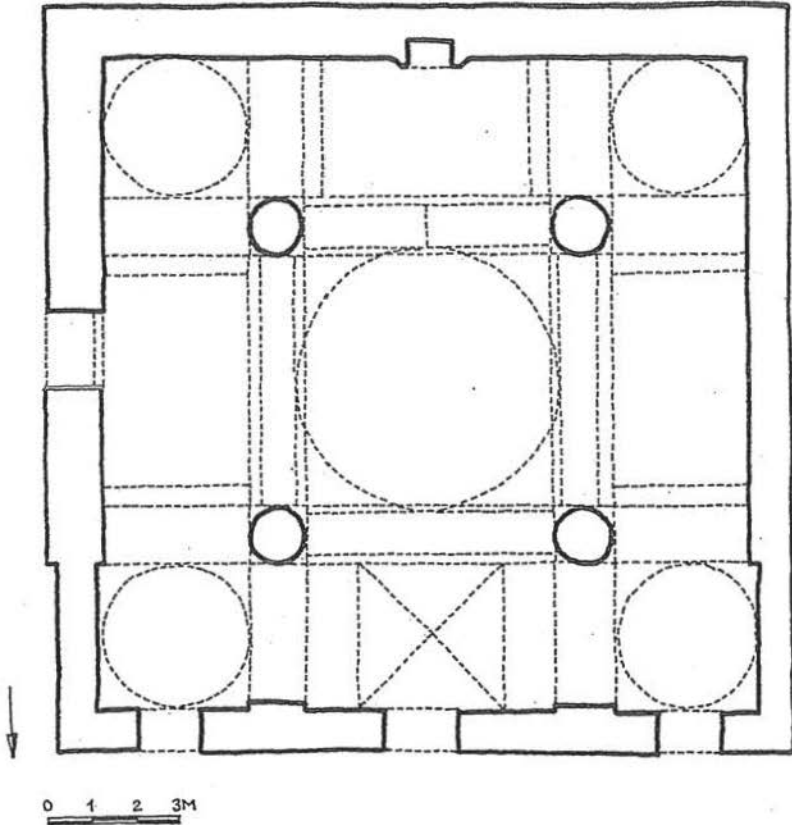
Bilindiği üzere Türkler Ayasofya’yı çok sevmişler ve “Ayasofya-ı Kebîr” olarak anmışlardır. Ayasofya başta dış mekân, strüktür ve statik olmak üzere bir çok za’f ile malûldür. Şüphesiz bu görüşümüz Ayasofya’yı küçültmez. Çünkü Süleymaniye ile arasında bin sene vardır. Kanuni Sultan Süleyman Han’ın Sinan’a Süleymaniye külliyesini ısmarlarken neler söylediğini bilmiyoruz. Ancak, Ayasofya-ı Kebîr gibi büyük ve muhteşem bir eser istemiş olması muhtemeldir. Kanaatimizce, Sinan Ayasofya’nın şemasını bilhassa seçmiş ve onda görülen bütün za’fları bertaraf etmiştir.

Süleymaniye’yi yan sahnaların da orta sahna katılması ile bazilikal derin mekândan kurtarmış, harimin içinde her noktadan mihrabın görünmesini ve geniş saflar tutulmasını temin etmiştir. Süleymaniye dış mekân bakımından ise mukayese kabul etmeyecek derecede nispetleri

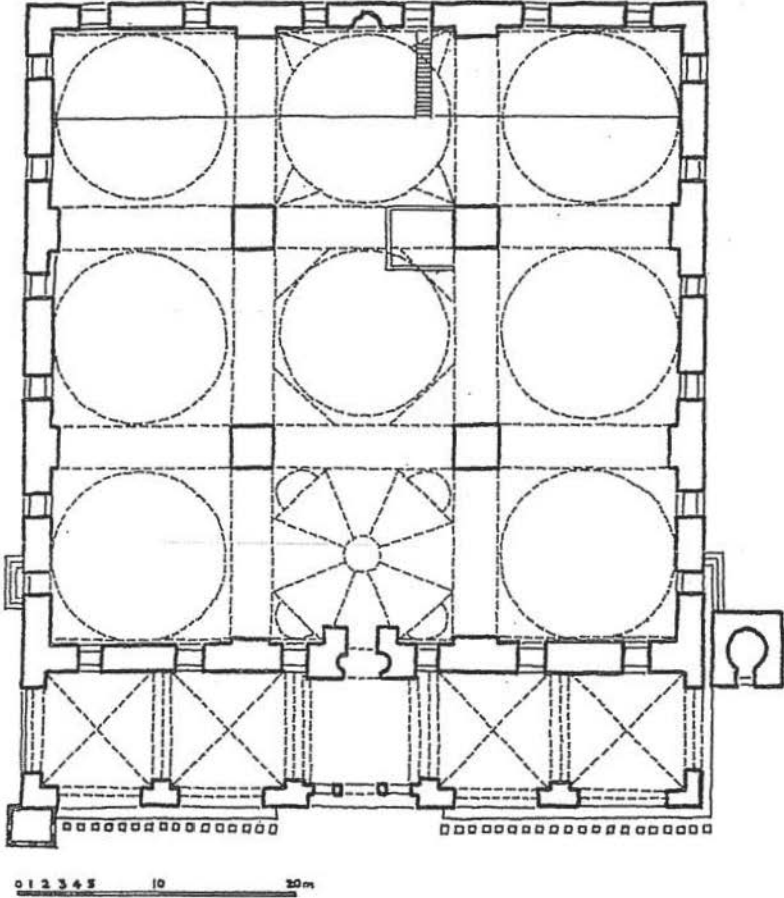
âhenkli, çok cepheli ve hareketli bir eserdir. Sinan böylece Kanunî'ye Süleymaniye ile Ayasofyayı mukayese imkânı vermiştir.

Esasen Şehzade Câmii ile Ayasofya mekân bakımından aşılmıştı. Sinan Süleymaniye'den sonra bazı denemeler yaparak Rüstem Paşa câmii (22. şek) ile Selimiye'yi hazırlamıştır. Selimiye, mimarlık tarihinde bütün meselelerin en mükemmel şekilde hâledildiği hârikulâde bir eserdir. Selimiye'yi başlı başına ele alarak dünya mimarisi içinde değerlendirmek lâzımdır. Selimiye için söyleyebileceğimiz tek şey vardır. Bu eser Türk Mimarisinin, İslam Mimarisinin olduğu gibi, dünya mimarisinin de tâcını teşkil etmektedir.

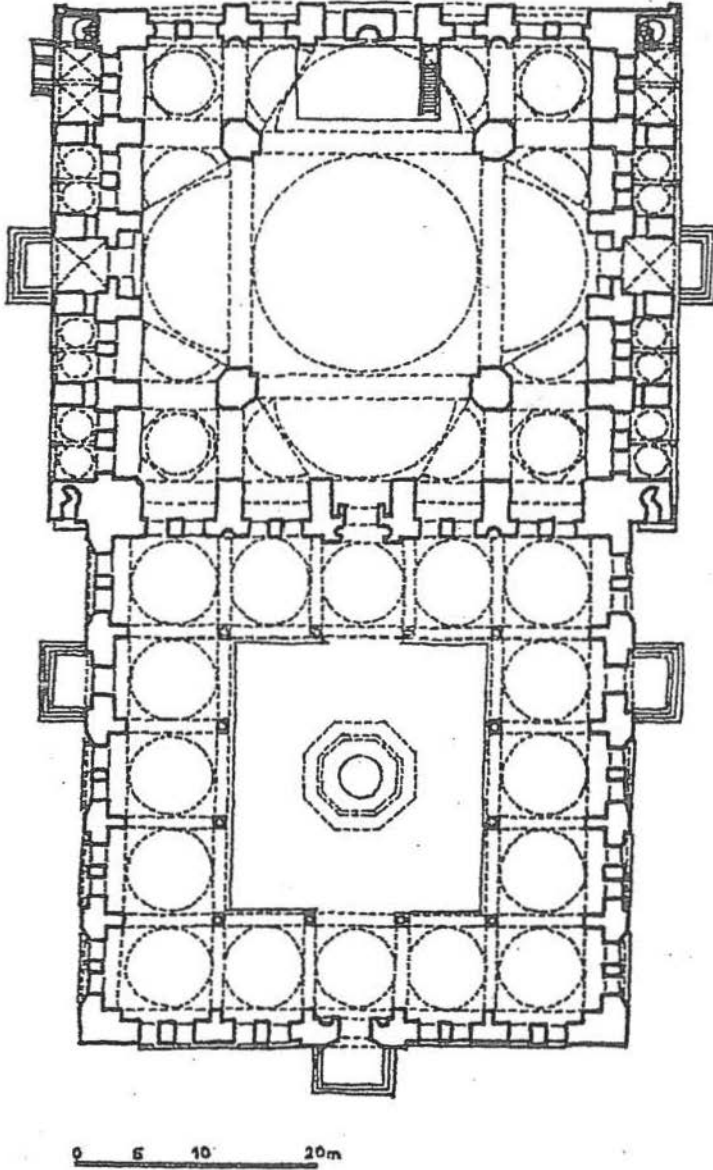
Prof. Dr. Halûk KARAMAĞRALI'nın
'Türk Câmî Mîmârisinde Mekan Gelişmesi ve
Ayasofya Mes'elesi' makalesinde bulunan şekiller.

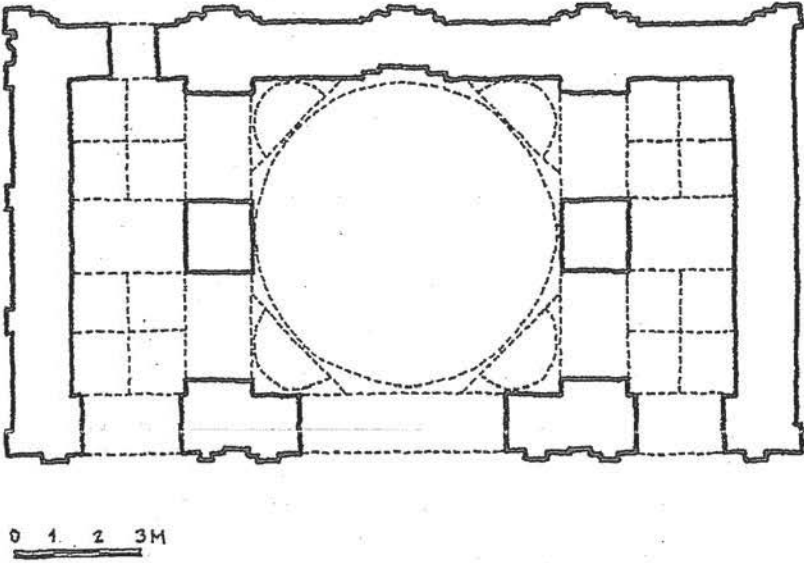
1. Şek. Hazar Camii

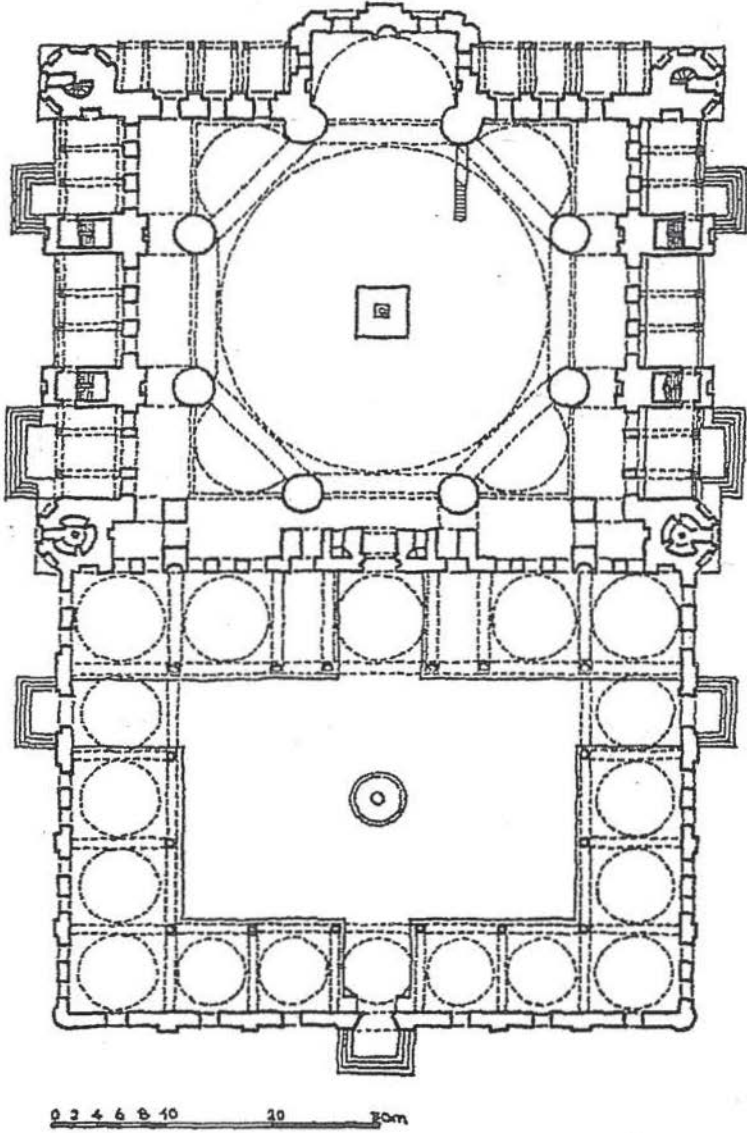
2. Şek. Edirne, Eski Camii

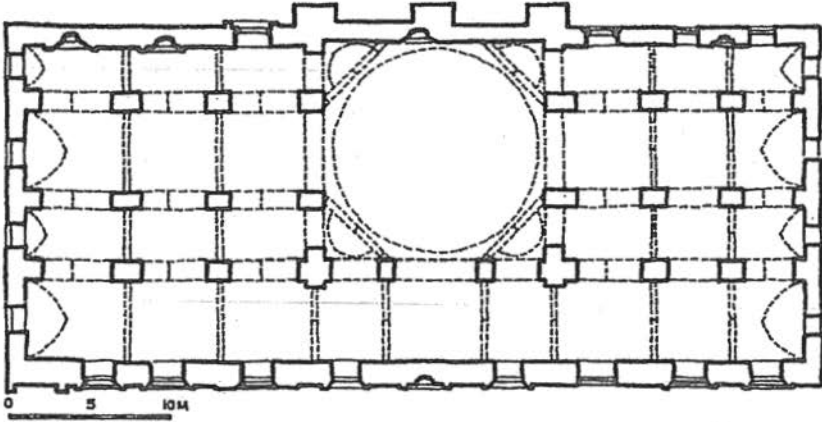
3. Şek. İstanbul, Şehzade Camii

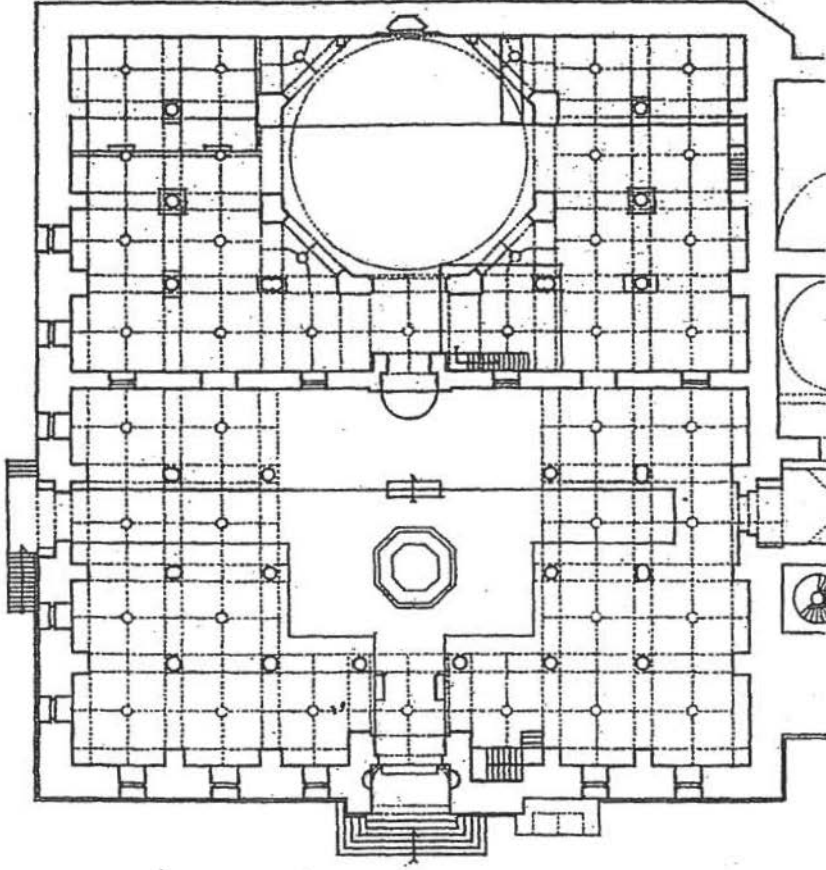
4. Şek. Eski Merv. Talhatan Baba Camii

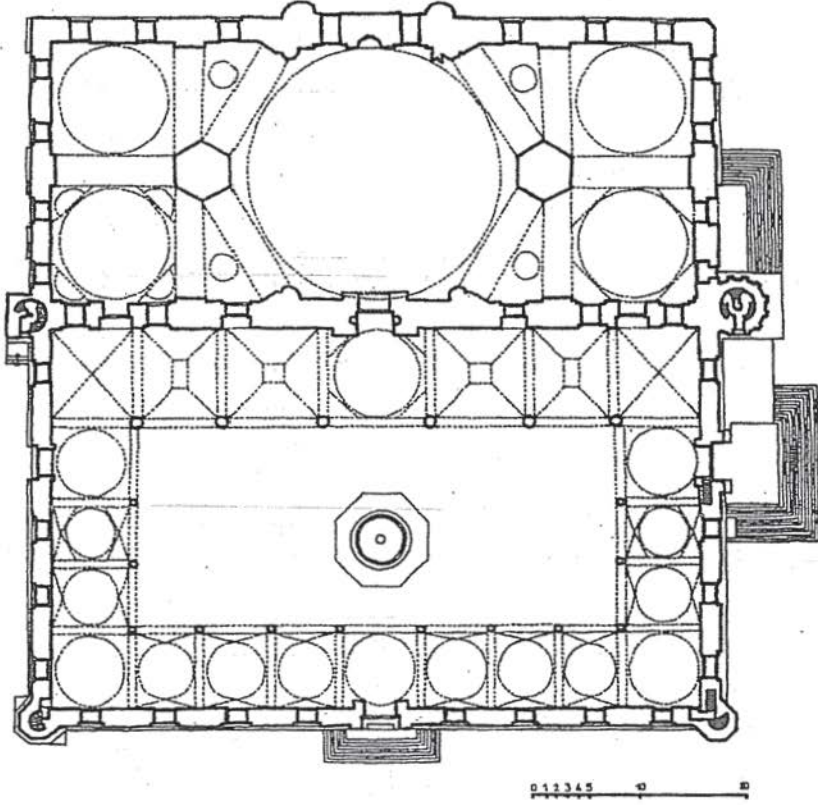
5. Şek. Edirne, Selimiye Camii

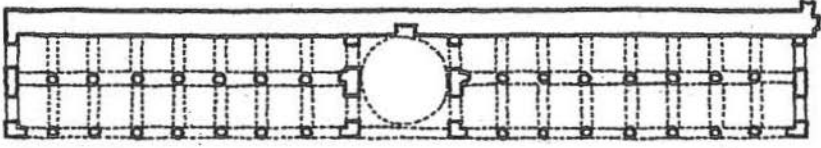
6. Şek. Silvan, Ulu Camii

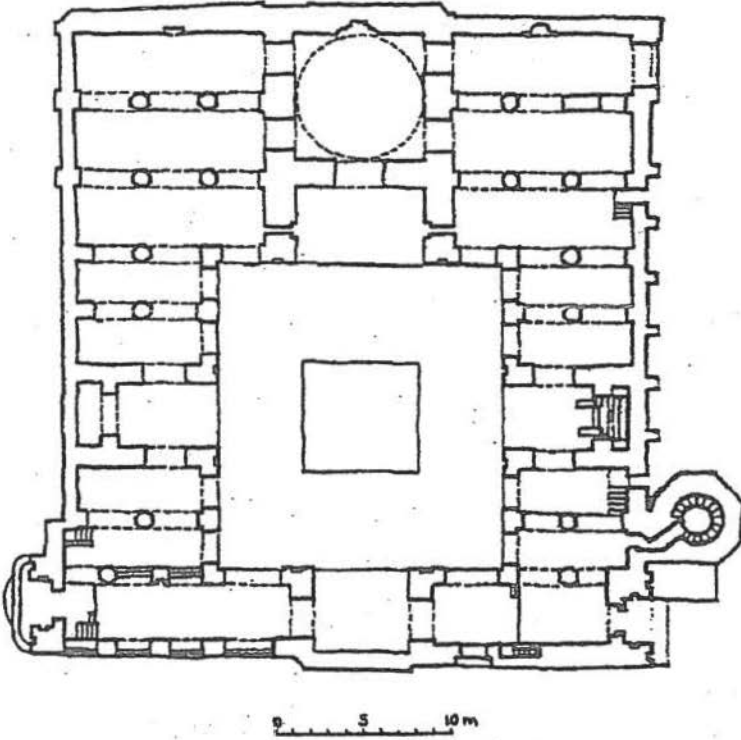
7. Şek. Manisa, Ulu Camii

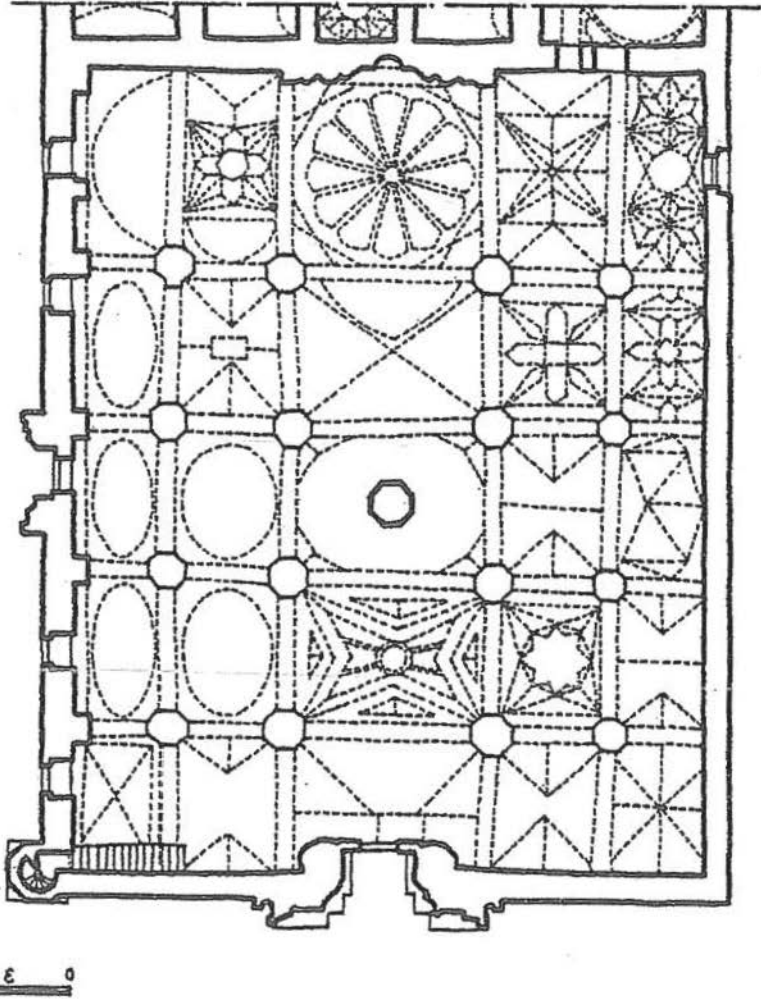
8. Şek. Edirne, Üç Şerefeli Camii

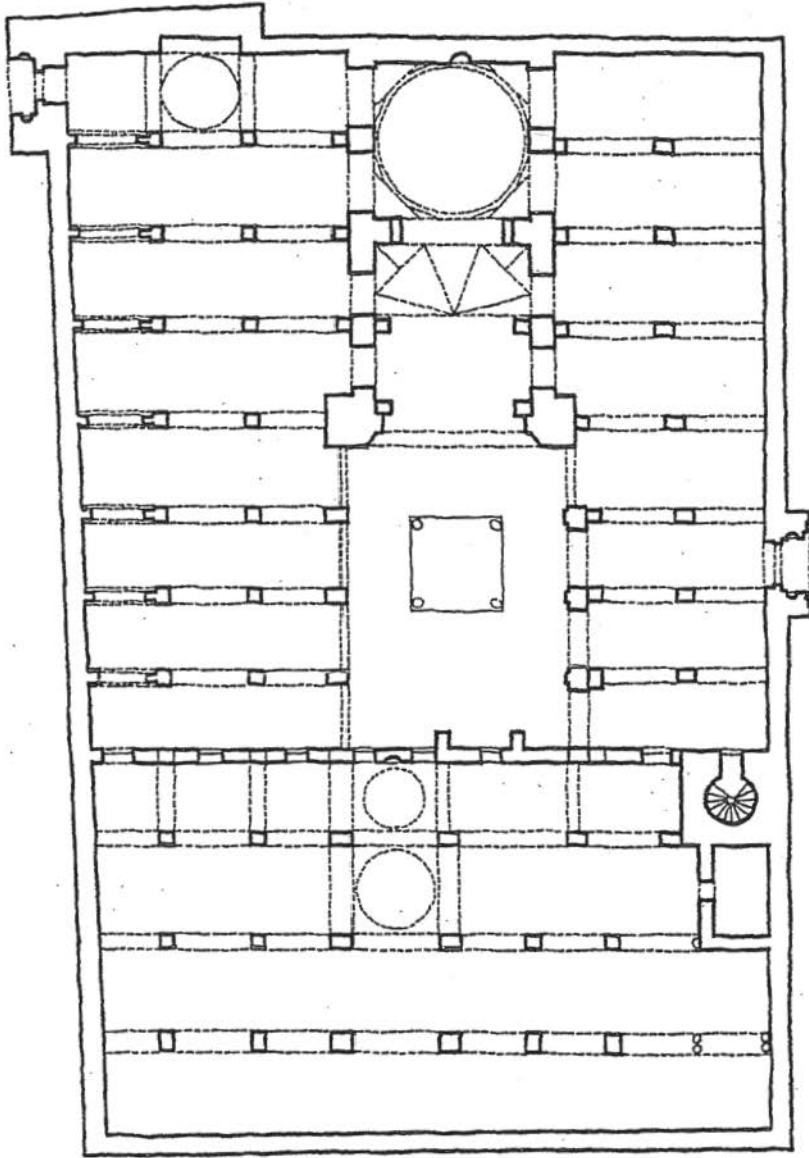
9. Şek. Leşkeri Bazar, Ulu Camii

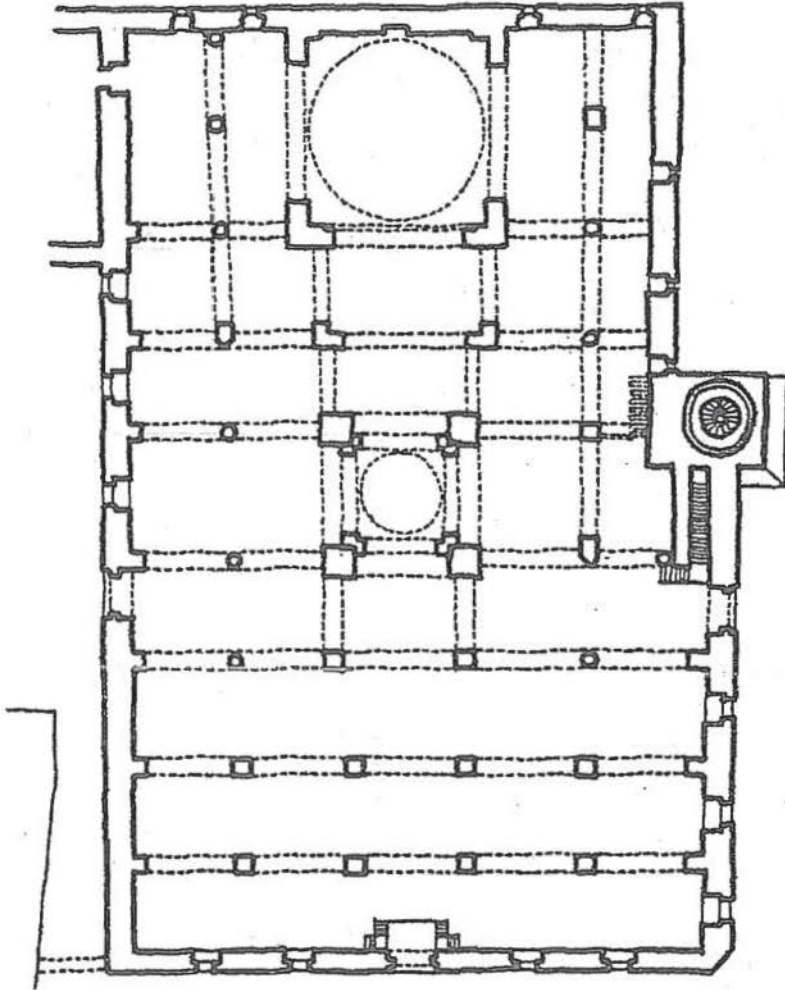
10. Şek. Zevvare, Mescid-i Cum'a

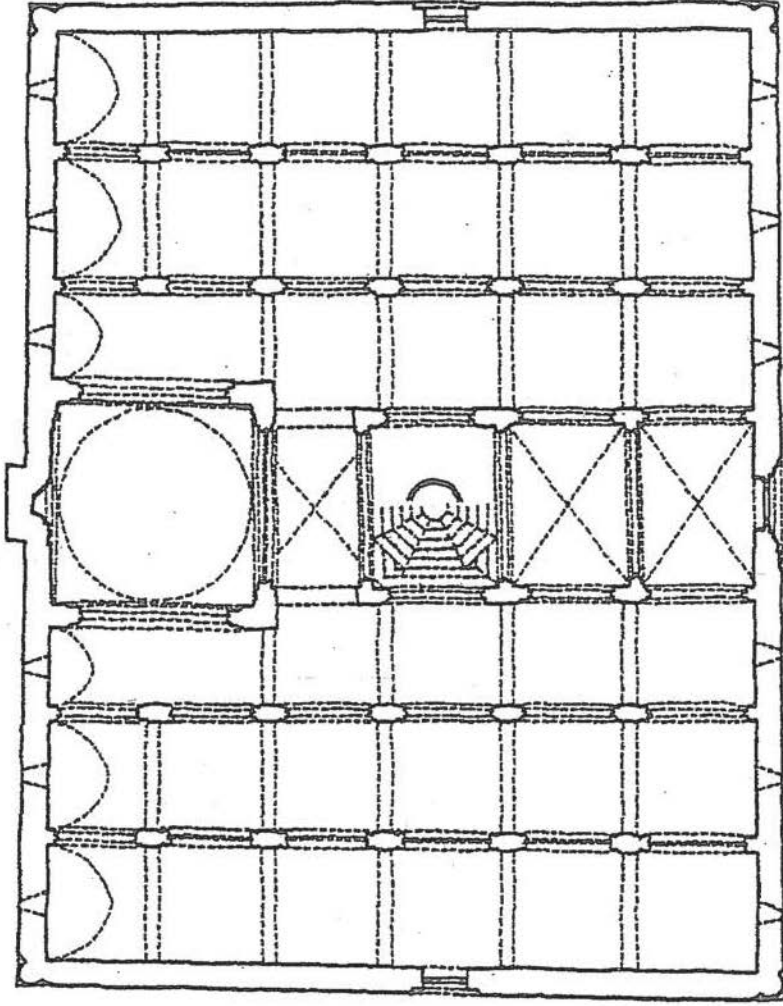
11. Şek. Divriği, Ulu Camii

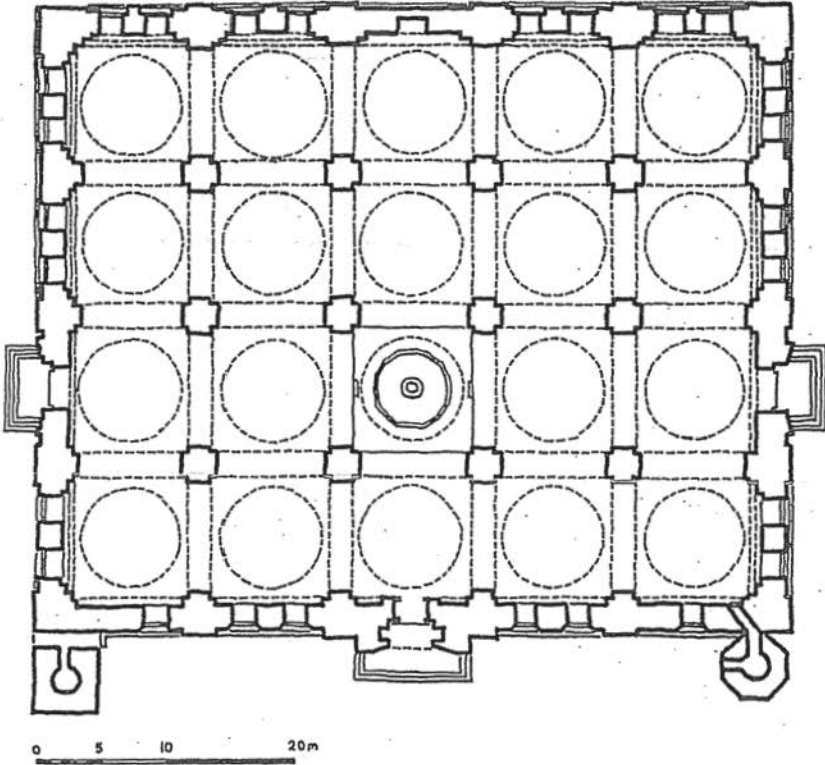
12. Şek. Malatya, Ulu Camii

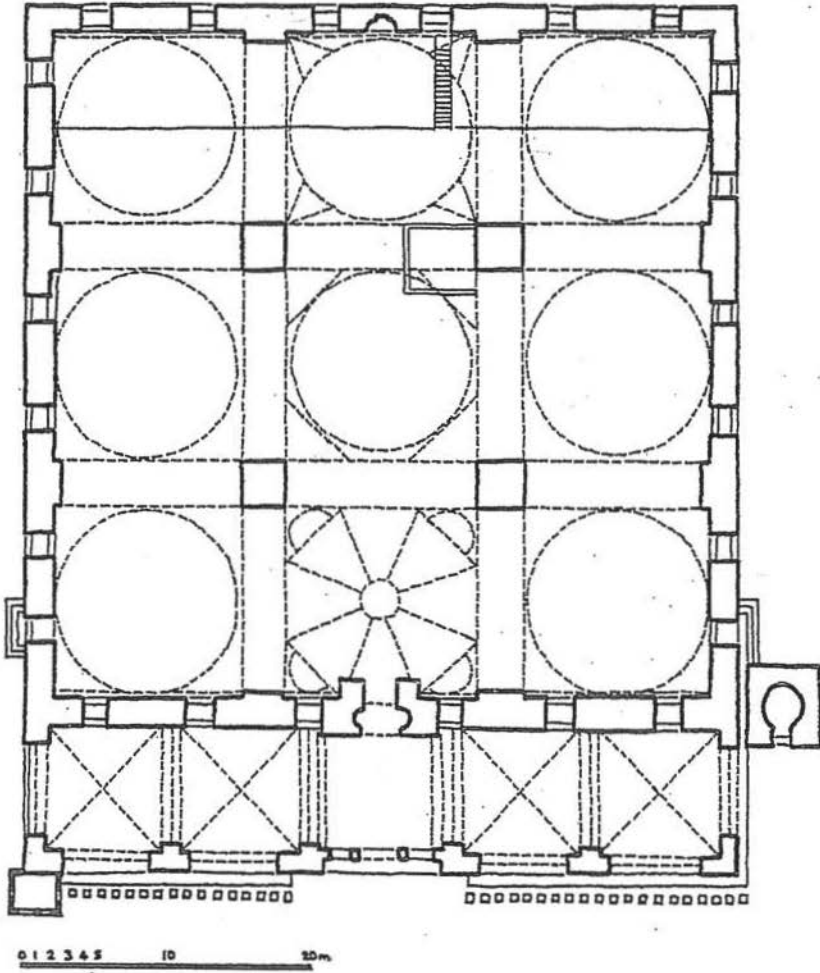
13. Şek. Kayseri, Ulu Camii

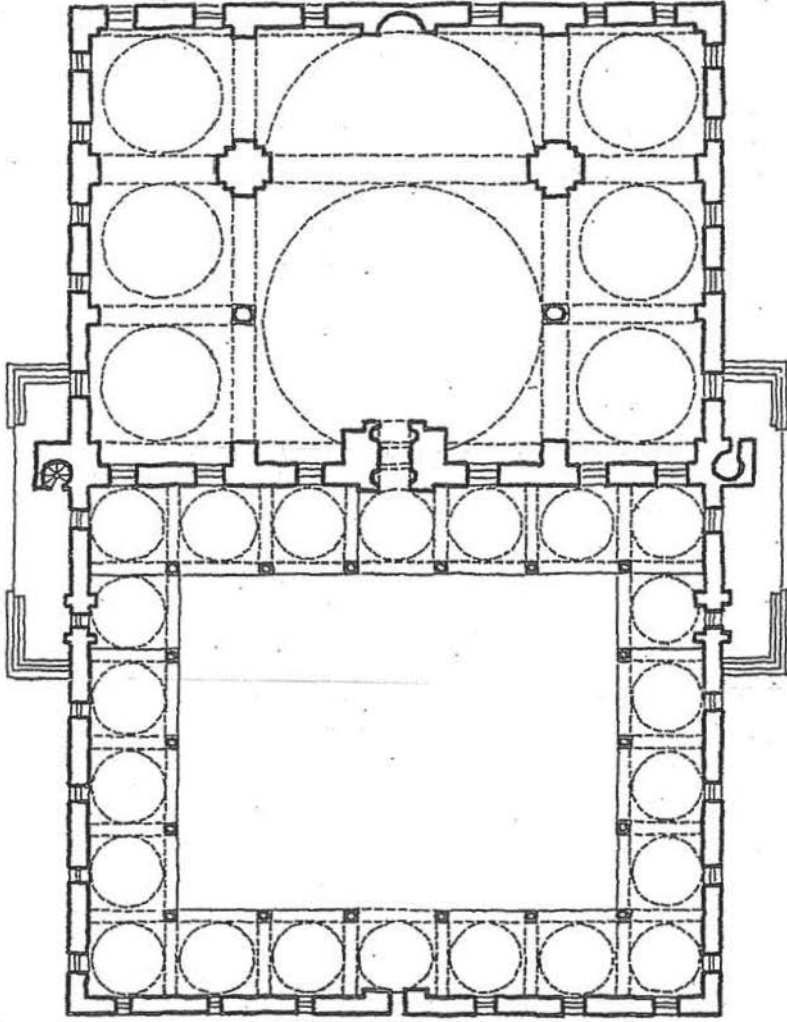
14. Şek. Erzurum, Ulu Camii

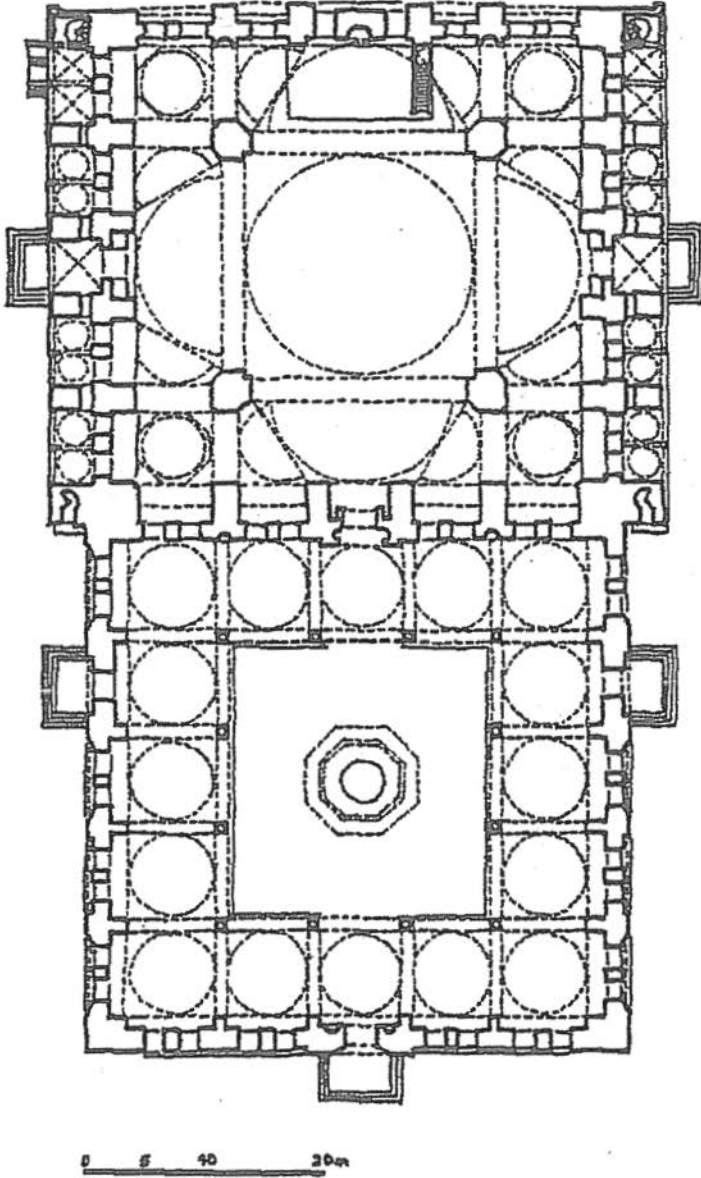
15. Şek. Bursa, Ulu Camii

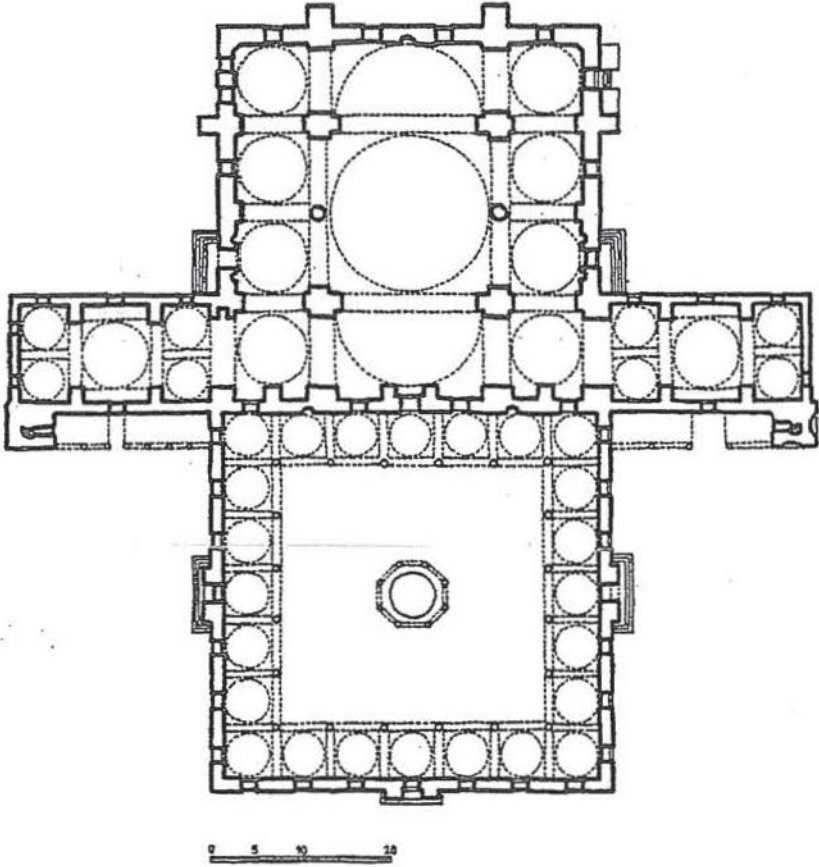
16. Şek. Edirne, Eski Camii

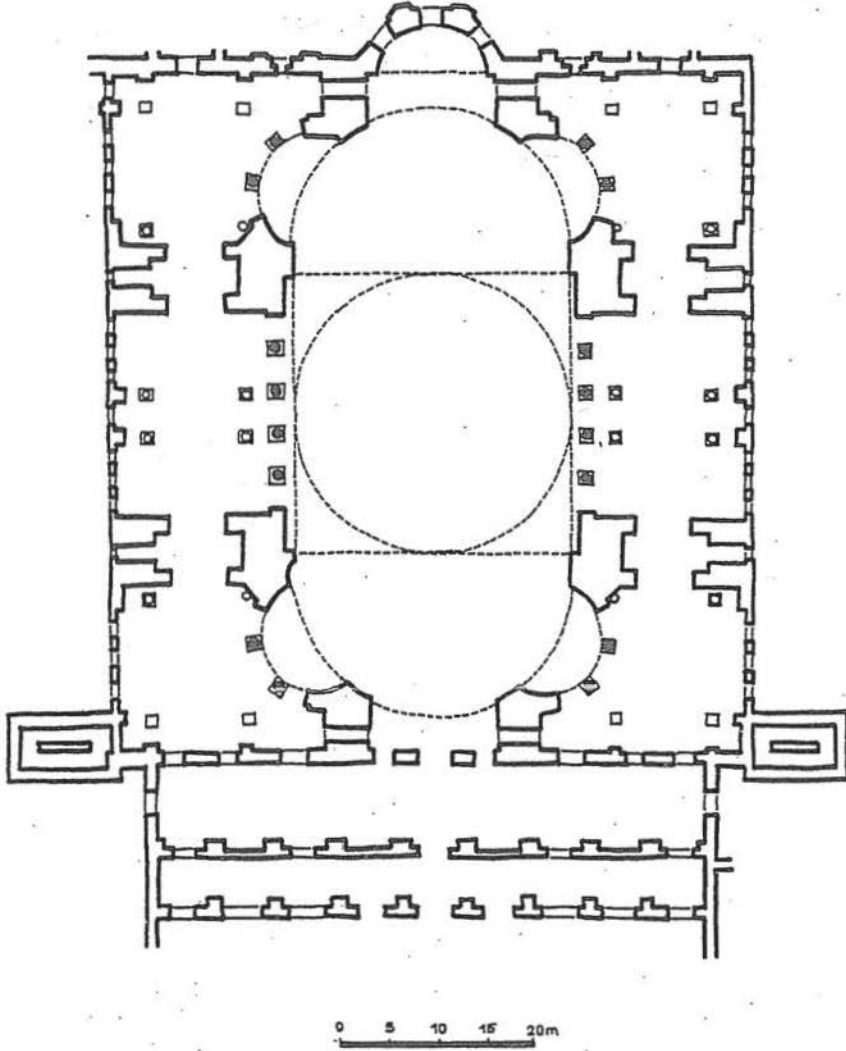
17. Şek. İstanbul, Eski Fatih Camii

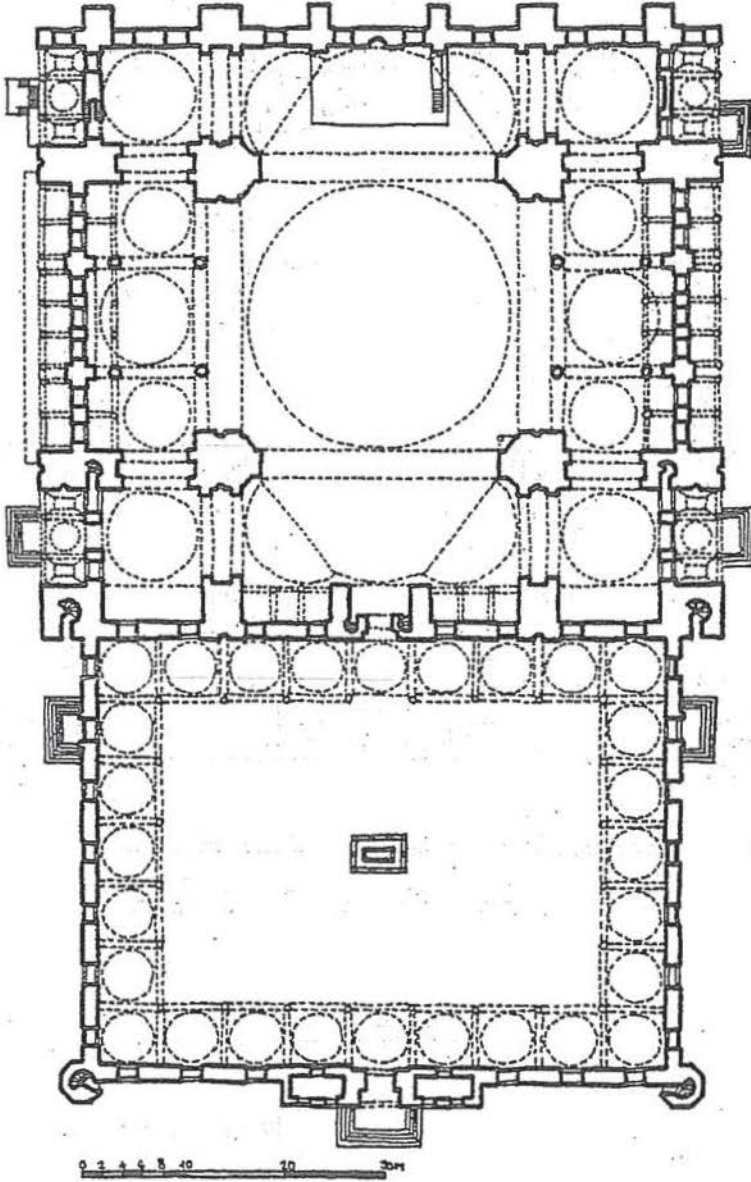
18. Şek. İstanbul, Şehzade Camii

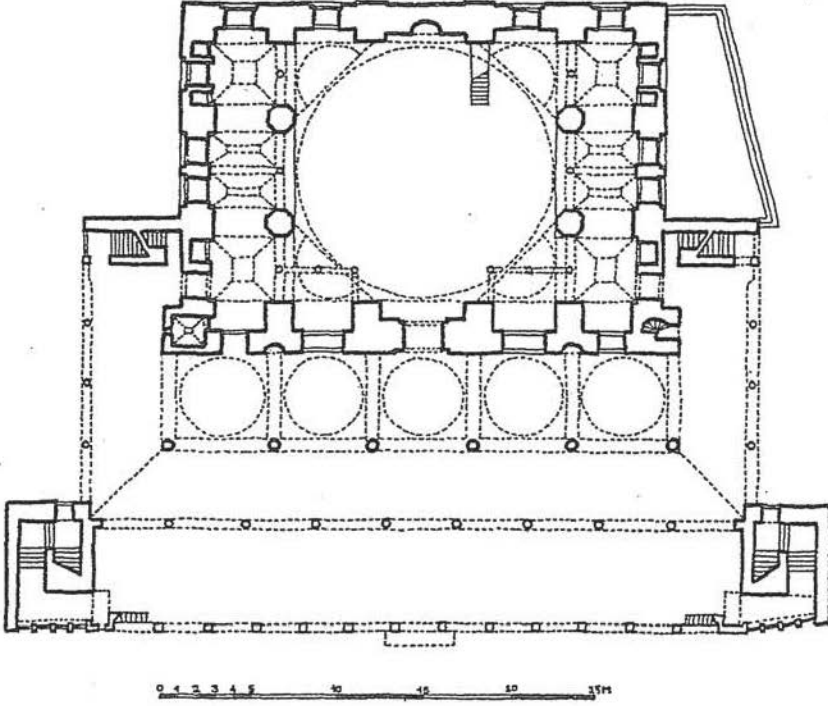
19. Şek. İstanbul, Beyazıt Camii

20. Şek. İstanbul, Ayasofya

21. Şek. İstanbul, Süleymaniye Camii

22. Şek. İstanbul, Rüstem Paşa Camii

Prof. Dr. İbrahim Numan (Başkan)

Beyhan Hanım çok teşekkür ederiz. Baha Bey burada olmadığından son konuşmacı olarak zaten vakit de az kaldı. Prof. Dr. İlber Ortaylı Hocayı takdim ediyorum.